

ТИПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СЕМАНТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ГНІЗД ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ –

Статтю присвячено актуальним тенденціям у галузі порівняльно-історичного дослідження слов'янських мов: аналізу лексики й семантики, поєднанню компаративного та типологічного підходів, застосуванню гніздового методу. Наслідком реалізації відповідних дослідницьких програм є реконструкція лексико-семантичної і словотвірної систем праслов'янської мови та встановлення закономірностей їх історичного розвитку.

Ключові слова: слов'янські мови, реконструкція, лексика, семантика, етимон, гніздо, порівняльно-історичне мовознавство, типологія.

Провідним для розвитку славістичної компаративістики новітніх часів є розширення діапазону її інтересів за рахунок завдань, пов'язаних із дослідженням лексики: поряд із традиційно присутніми тут звуковими та морфологічними елементами мови повноправним об'єктом порівняльно-історичних студій стало слово в єдності його форми та значення. Таку ситуацію в порівняльно-історичному та етимологічному вивченні слов'янської лексики Г. А. Цихун назвав «розширенням прав праслов'янського слова»¹. Останні роки лише підтвердили слушність цієї думки та евристичну цінність такої тенденції. Усі ці зміни дали фахівцям підстави говорити не лише про нагальну потребу оформлення історичної лексикології праслов'янської мови як окремої дисципліни лінгвістичної славістики та галузі порівняльно-історичного мовознавства², а й про реальне виникнення такої діахронічної, чи навіть поліхронічної (В. В. Німчук) лексикології, одним із завдань якої є вивчення, зокрема, цілісних лексичних систем із максимальним заглибленням у давнину.

Відповідним чином значно посилюється інтерес етимологів до внутрішньої, змістової сторони лексем на глибшому хронологічному рівні; утім, ще М. Фасмер у післямові до німецького видання його «Етимологічного словника російської мови» (1957 р.) із жалем писав: «Якби мені довелося почати роботу знову, я приділив би більше уваги... семасіологічній стороні»³. Встановлення семантичної та словотвірної структури відновлюваних праформ, а отже, і їхніх зв'язків у площині формальної та смислової похідності веде до того, що об'єктом реконструкції стають уже не окремі слова з їхніми значеннями, а лексикон праслов'янської мови як система. Як зауважує В. К. Журавльов, кардинально змінюється і процедура етимологізування: якщо раніше етимологічний аналіз

¹ Цыхун Г. А. К реконструкции праславянской метафоры // *Этимология* 1984.— М., 1986.— С. 211.

² Boryś W. O możliwościach odtwarzania historii słownictwa prasłowiańskiego // *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych*.— Warszawa, 1994.— S. 19.

³ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*: В 4 т.— М., 1964.— Т. 1.— С. 14.

спрямовувався «згори донизу» і був підпорядкований пошукові рефлексів реконструйованих прамовних коренів у споріднених мовах, то тепер він здійснюється «знизу вгору», тобто від реально зафіксованих слів до реконструкції їхніх праформ⁴. При цьому дуже важливо, що відновлення пралексем на підставі їх безпосередніх відповідників дозволяє поставити питання про семантичну реконструкцію. О. М. Трубачов мав рацію, стверджуючи, що «реконструкція, на якій будується компаративістика, була завжди реконструкцією форм... Однак щоб бути справді реальною, реконструкція повнозначних елементів мови повинна бути також реконструкцією значення»⁵. Традиційна «коренева» етимологія обмежувала можливості постановки питання про встановлення семантики тих одиниць прамови, у яких цей корінь виступав, звертаючи увагу передусім на ідентифікацію слів із тією самою лексичною морфемою й виносячи за дужки питання про значеннєві модифікації останньої⁶. Цьому відповідало й загальне скептичне ставлення компаративістів до можливостей з'ясування первісного значення реконструйованих одиниць; показовою в цьому плані є думка А. Мейє про неможливість такого встановлення вихідного значення, яке за точністю можна було б порівняти з формальною реконструкцією⁷. Але, наприклад, уже позицію Е. Бенвеніста з цього питання характеризує поєднання тверезості та стриманого оптимізму: він виділяє як критерії семантичної реконструкції поряд з особистим вибором лінгвіста її правдоподібність із погляду загальних міркувань (або, як каже сам автор, здорового глузду), паралелі, що їх зуміє навести дослідник, і, по можливості, повне врахування контекстів уживань рефлексів та смислових зв'язків між їхніми контекстуальними різновидами⁸ (пор. подібну думку в праці Г. А. Климова⁹).

Пізніше комплекс завдань, пов'язаних із семантичною реконструкцією праслов'янського слова, ще більше розширився і був спрямований уже на відновлення ієрархічно організованої системи його значень (і, зокрема, праслов'янської метафори), а не на відновлення дифузної первісної семантики, що мала охопити всі можливі наслідки значеннєвих зсувів у окремих слов'янських мовах¹⁰. Ретроспективний формально-семантичний аналіз лексики, реконструкція поряд із первинною формою також і первинного змісту орієнтуються на представлення семантики давніх слів як ієрархічно організованої системи. Методологічно важливою в цьому сенсі є думка Д. М. Шмельова про роль дифузності в значеннєвій структурі багатозначного слова: «семантична єдність слова полягає... не в наявності в нього певного “загального значення”, що ніби підпорядковує собі індивідуальні, ...а в певному взаємозв'язку цих самостійних значень...»¹¹. О. М. Трубачов з цього приводу зауважує: «Подібна характерис-

⁴ Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции.— М., 1987.— С. 489.

⁵ Трубачев О. Н. Реконструкция слов и их значений // Трубачев О. Н. Труды по этимологии: слово, история, культура : В 2 т.— М., 2004.— Т. 1.— С. 108.

⁶ Журавлев В. К. Знач. праця.

⁷ Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.— М.; Ленинград, 1938.— С. 385.

⁸ Бенвенист Э. Семантические проблемы реконструкции // Бенвенист Э. Общая лингвистика.— М., 1973.— С. 331–350.

⁹ Климов Г. А. К семантической реконструкции (по материалам кавказской этимологии) // Теория и практика этимологических исследований.— М., 1985.— С. 16–23.

¹⁰ Пор.: Варбот Ж. Ж. Связи значений и семантическая реконструкция в этимологии // Wiener Slawistischer Jahrbuch.— 1992.— Bd 38.— С. 233–241.

¹¹ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка).— М., 1973.— С. 76.

тика дифузності семантики може в типологічному плані застосовуватися до давніх лексичних і семантичних реконструкцій, що, як відомо, у сучасній науці дедалі ширше моделюються на підставі наших знань про живі процеси, а не на умовляннях про давню первісну простоту»¹². Г. А. Цыхун протиставляє цьому розумінню дифузності інше, яке приписувалося раніше праслов'янським лексичним елементам при спробах охопити всі можливі результати семантичних зрушень у різних слов'янських мовах¹³. Відтак етимологи виходять у побудові своїх гіпотез із того, що реконструйовані праформи вже в найдавнішу епоху мали низку лексико-семантичних варіантів і тому були засвоєні історично засвідченими слов'янськими мовами здебільшого як континуанти з розвинутою семантичною структурою. При цьому враховується, по можливості, також і їхня лексична сполучуваність, постійний лексичний контекст уживання.

Варто відзначити, що розвідки в цій галузі збагатилися також за рахунок ідей та дослідницьких процедур деяких інших лінгвістичних дисциплін, які останнім часом вийшли на передній край мовознавчих досліджень. Маємо на увазі передусім праці тих славістів-компаративістів та етимологів, які використовують теорію і практику когнітивно- та етнолінгвістичних студій¹⁴. Розкриття внутрішньої форми пралексем проливає світло на ієрархічні смислові зв'язки, що становлять підґрунтя відповідних відношень похідності, і в такий спосіб дозволяє відновити ті відношення тотожності (чи подібності) і розрізнення об'єктів та явищ дійсності, які сформувалися завдяки мовленнєвому мисленню носіїв прамови у процесі членування концептуального простору і смислового витлумачення його окремих складників; таким чином розкривається первісно пов'язаний із ними зміст. З іншого боку, ретроспективний (від похідного до твірного) погляд на відношення смислової деривації дозволяє, виходячи зі значення вторинних утворень, ідентифікувати елементи семантичної структури вихідної одиниці, відмінні від її сигніфікативного ядра, тобто конотаційно-оцінні, імплікаційні чи асоціативні семантичні риси, і в такий спосіб повніше й точніше реконструювати зазначену структуру. Отже, інтегральний підхід до прочитання історичних схем смислового розвитку пралексем дозволяє здійснити етнолінгвістичну реконструкцію, відтворивши відповідний цілісний фрагмент зафіксованої у прамові картини світу. Наслідком цього є те, що добре відоме й давно визнане значення лексичного матеріалу споріднених мов для історичного вивчення культури їх носіїв та відновлення праісторії цієї культури зростає ще більше, даючи можливість розв'язувати ширше коло проблем, пов'язаних із відтворенням більш чи менш віддалених у часі форм матеріального та культурного життя¹⁵. Разом з тим ключову роль у подібній реконструкції відіграє, як обґрун-

¹² Трубачев О. Н. Этимологические исследования и лексическая семантика // Принципы и методы семантических исследований.— М., 1976.— С. 166.

¹³ Цыхун Г. А. Знач. праця.— С. 211–216.

¹⁴ Wojtyła-Swierzowska M. Kognitywizm w etymologii // Roczn. Slawistyczny.— 1998.— Т. 51.— С. 17–30; Jakubowicz M. Oblicza miłości. Porównanie językowych obrazów miłości tkwiących w etymologii i frazeologii // Acta Universitatis Wratislaviensis : Język a kultura.— Wrocław, 2000.— Т. 14. N 2229.— С. 233–244; Jakubowicz M. O kognitywizmie w etymologii i etymologii w kognitywizmie (рукопис); Mazurkiewicz M. Etymologia a konotacja semantyczna // Konotacja / Pod red. J. Bartmińskiego.— Lublin, 1988.— С. 99–112; Варбот Ж. Ж. Славянские представления о скорости в свете этимологии (к реконструкции славянской картины мира) // Славянское языкознание : XII Междунар. съезд славистов. [Докл. рос. делегации].— М., 1998.— С. 115–129; Черниш Т. О. Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць.— К., 2004.— С. 83–88.

¹⁵ Див., зокрема: Черниш Т. О. Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів праслов'янської доби в галузі підсічно-вогняного господарства // Мовознавство.— 1991.—

товано підкреслює Б. О. Серебренников, залучення позалінгвістичних свідчень матеріальної та духовної історії¹⁶.

Іншою рисою, провідною для сучасних розвідок у галузі порівняльно-історичного вивчення слов'янської лексики й узагалі для компаративістики, у тому числі й слов'янської, є та роль, що її відіграє в практиці цих досліджень типологічний аспект¹⁷. Говорячи про реконструкцію праслов'янської мови в цілому, В. К. Журавльов особливо наголошував, що на нинішньому етапі розвитку відповідних студій суто генетичний підхід поступається місцем комплексному генетико-типологічному підходу¹⁸. Саме із залученням типологічного критерію до лексико-семантичної реконструкції можна пов'язати той факт, що ця реконструкція, а також лексична і власне семантична проблематика ввійшли до пріоритетних напрямів цієї галузі лінгвоставістики. При цьому знаменно, що саме з цією зміною в теоретико-методологічному апараті компаративістики пов'язується й перехід (властивий також і розробкам у галузі праслов'янської лексикології) від реконструкції окремих елементів правови до реконструкції цілісної системи.

Важливим типологічним складником власне компаративних студій є також типологічна верифікація як засіб оцінки реконструкцій мовних утворень, а також тих процесів, які спричинили їх появу. Зокрема, дані типології є важливими для відбору найвірогіднішої гіпотези в тому разі, якщо таких гіпотез більше однієї¹⁹. Для порівняльно-історичного вивчення лексики особливо важливим результатом застосування типологічного підходу є встановлення та опис випадків семантичного паралелізму, а в загальнішому плані — більш чи менш типових моделей смислового розвитку, які у свою чергу використовуються для підвищення ефективності етимологізування шляхом контролю та верифікації вже висунутих етимологічних версій.

Нарешті, ще одним чинником, визначальним для славистичних студій у галузі компаративної лексикології, стало запровадження в них гніздового підходу. Є всі підстави вважати, що заслуга, пріоритет у розвиткові теорії та практики гніздового методу належать українському мовознавству, зокрема одному з його видатних представників акад. О. С. Мельничукові, який розробляв цю проблематику в широкому індоєвропейському контексті²⁰. Перспективність застосу-

№ 6.— С. 25–30; Куркина Л. В. Термины подсечно-огневого земледелия в составе праславянского словаря // *Prasłowiańska szczyzna i jej rozpad*.— Warszawa, 1998.— S. 207–221.

¹⁶ Серебренников Б. А. О технике сравнительно-генетических исследований // *Общее языкознание : Методы лингвист. исслед.*— М., 1973.— С. 63–65.

¹⁷ Див.: Черниш Т. О. Компаративно-зіставне дослідження слов'янської лексики в контексті етимологічних гнізд із близькозначними коренями // *Мовознавство*.— 1998.— № 2–3.— С. 168–179; Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні : Гніздов. підхід.— К., 2003.— 480 с.

¹⁸ Журавлев В. К. Знач. праця.— С. 493.

¹⁹ Див., наприклад: Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // *Новое в лингвистике*.— 1963.— Вып. 3.— С. 102–104; Гамкрелидзе Т. В. Лингвистическая типология и индоевропейская реконструкция // *Известия АН СССР : Сер. лит. и яз.*— 1977.— № 3.— С. 195–200.

²⁰ Мельничук А. С. Об одном из перспективных видов этимологического исследования // *Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной этимологии. Программа*.— Тез. докл.— М., 1966.— С. 11–12; Мельничук А. С. Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков // *Этимология*. 1966.— М., 1968.— С. 194–240; Мельничук А. С. Этимологическое гнездо с корнем *cei- в славянских и других индоевропейских языках.— К., 1978.— 16 с.; Черниш Т. О. Про теоретико-методологічні засади застосування гніздового методу в етимологічних дослідженнях О. С. Мельничука // *Мовознавство*.— 2001.— № 6.— С. 50–57.

вання такого підходу в порівняльно-історичній лексикології та етимології знайшла вагоме підтвердження й розвиток у працях інших дослідників²¹.

Як відомо, етимологічне гніздо поєднує в собі генетично споріднені слова, згруповані навколо спільного для них етимона, і, отже, являє собою систему генетично пов'язаних елементів. Залежно від хронологічної глибини дослідження праформа (етимон), яка є основою гнізда, співвідноситься з правою більш чи менш віддаленого ступеня генетичної спільності. Відповідно гніздо охоплюватиме всі історично засвідчені продовження цього етимона, властиві мовам того чи іншого ступеня спорідненості, а також їхні гіпотетичні лексичні кореляти в аналогічному гнізді правови. Метою вивчення етимологічного гнізда є встановлення, опис та аналіз його складу і тих відношень, якими пов'язані його емпірично зафіксовані компоненти, а також реконструкція складу й структури гнізда у правою. Завдання цього дослідницького проекту виявляється дуже широким, оскільки відношення між складниками гнізда включають і фонетичні, і морфологічні, і лексико-граматичні, і словотвірні зв'язки, а серед останніх — відношення формальної та семантичної деривації. Причому вони виступають, як правило, у складному переплетінні та взаємодії. Вивчення генезису й еволюції слів у складі гнізда як певної системної єдності в усій повноті їхніх взаємозв'язків дозволяє дати уявлення про фрагмент історії мови як реальної системи²². Крім цього, проведення подібних досліджень важливе і через те, що «проблема формування структури праслов'янського слова може успішно розв'язуватися не на довільній сукупності слів, об'єднаних у тематичні групи чи в граматичні категорії — частини мови, а на лексичному матеріалі, що формує генетичне гніздо, у якому всі одиниці є взаємозалежними і взаємозумовленими, тобто в тому середовищі, у тій мікросистемі, у якій слово сформувалося як мовна одиниця. Досягнення сучасної слов'янської лексикографії дають можливість достатньо повно представити склад рефлексів певних індоєвропейських гнізд, що дозволить осмислити принципи формування слов'янського слова»²³. Отже, етимологізування в контексті генетичних гнізд допомагає здійснити реконструкцію повніше й достовірніше. Як підкреслював О. С. Мельничук, «...важливість обсягу зіставлюваного лексичного матеріалу для надійності етимологічних висновків робить дослідження, присвя-

²¹ Див., зокрема: *Варбот Ж. Ж.* О словообразовательной структуре этимологических гнезд // *Вопр. языкознания.* — 1967. — № 4. — С. 67–74; *Варбот Ж. Ж.* История славянского этимологического гнезда в праславянском словаре // *Славянское языкознание: XI Междунар. съезд славистов. [Докл. рос. делегации].* — М., 1993. — С. 23–35; *Козлова Р. М.* Структура праславянского слова : *Праслав. слово в генет. гнезде.* — Гомель, 1997. — 412 с.; *Коломієць В. Т.* Етимологічне гніздо (до)точому «приєднати» в слов'янських мовах // *Мовознавство.* — 1992. — № 1. — С. 41–45; *Budziszewska W.* Rdzeń *rey- / *rou- w językach słowiańskich // *Studia linguistica memoriae Zdislav Stieber dedicata.* — Wrocław etc., 1983. — S. 165–171; *Waniakowa W.* Derywaty z prasłowiańskim rdzeniem tuch- i toch- w języku polskim i innych językach słowiańskich na tle indoeuropejskim // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej.* — 1996. — Т. 33. — S. 225–241; *Внајућ-Поновућ Ј.* Семантика као критериум у формирању етимолошког гнезда // *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad.* — Warszawa, 1998. — S. 255–269; *Шальтанич А. П.* Семантика группы словообразовательно-этимологических гнезд в русском языке (на материале гнезд глаголов со значением «драть, дергать») : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1990. — 24 с.; *Калашиников А. А.* Структурно-семантический анализ славянских словообразовательно-этимологических гнезд (гнезда глаголов с исходным значением «вязать, плести») : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1993. — 24 с.

²² *Мельничук О. С.* Развитие мови як реальної системи // *Мовознавство.* — 1981. — № 2. — С. 27.

²³ *Козлова Р. М.* Реконструкция и этимологизация праславянской лексики и проблема реконструкции праславянского слова // *Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лексикологии и лексикографии* : Тез. докл. — М., 1984. — С. 18.

чені встановленню й характеристиці великих етимологічних гнізд, доцільнішими, ніж дослідження тематичних груп етимологічно не споріднених слів»²⁴. Крім того, такий підхід дає можливість відновити відношення похідності між праформами і здійснити цілісну реконструкцію дериваційного гнізда, а отже, відновити фрагмент лексико-словотвірної системи. Дослідження генетично пов'язаних етимологічних гнізд відкриває, як зазначав О. С. Мельничук, перспективу розгляду лексичної системи прамови в цілому, ставлячи при цьому традиційні чи новостворені етимології в більш визначені рамки і тим самим надаючи їм більшої точності²⁵. Нарешті, дослідження етимологічних гнізд може сполучати в єдиному історико-етимологічному контексті такі аспекти вивчення генезису й еволюції лексики, які у власне етимологічних та історичних розробках часто виступають роз'єднано.

Оскільки лексичні гнізда будь-якого різновиду (історико-етимологічні, історико-дериваційні, словотвірні) становлять угруповання генетично споріднених одиниць, основним і вихідним завданням гніздового підходу є генеалогічна класифікація лексики з погляду співвіднесеності її складників із тим або іншим коренем (основою), а також у плані дериваційних та інших генетичних зв'язків, які об'єднують такі лексичні одиниці, даючи підстави зараховувати їх до того чи іншого спільного гніздового утворення. Виконання цього завдання в повному обсязі, тобто поділ відповідного лексичного інвентарю між гніздами (за винятком генетично ізольованих лексем, які, втім, можуть розглядатися як експоненти потенційних гнізд²⁶), а також реєстрацію його семантичних характеристик природно пов'язувати з лексикографічними джерелами. Однак таке словникове представлення гнізд неминуче має певні обмеження, про які згадує С. М. Толстая, указуючи, зокрема, що проста «каталогізація» значенневих варіантів залишає нез'ясованими мотиваційні відношення між ними²⁷. Так само В. В. Німчук уважає, що етимологічним словникам ще й досі притаманна орієнтація на розкриття генезису кореня відповідної лексеми, натомість розвиток семантики і звукової оболонки слова, дериваційні особливості залишаються на другому плані або й зовсім ігноруються²⁸. Проте й тут є істотні зрушення: на зміну гніздовим угрупованням слів, об'єднаним навколо реконструйованого кореня, приходить структура статті, яка поєднує гасло-пралексему та її безпосередні континуанти. Утім розгляд одного чи принаймні кількох гніздових утворень, у тому числі реконструкція та опис їх цілісної семантичної будови залишаються предметом насамперед монографічних праць із властивим лише їм способом викладу та витлумачення матеріалу.

У своєму найконкретнішому вигляді гнізда існують на рівні ідіолектів і пов'язані з мовною компетенцією окремих мовців, натомість гніздові утворення, наявні в ідіомах вищих рівнів, мають абстрагований характер. Тим більше це стосується історико-етимологічних гнізд, які охоплюють лексеми, належні не одній мові, а цілій групі споріднених мов, узятих у їхній історичній динаміці. Використовуючи запропоновані свого часу А. О. Білецьким термінологічні ви-

²⁴ Мельничук О. С. Проблеми порівняльно-історичного вивчення лексики слов'янських мов // Тези доп. VII Української славистичної конф.— Д., 1966.— С. 265.

²⁵ Мельничук А. С. Этимологическое гнездо с корнем *цѣи- в славянских и других индоевропейских языках.— С. 3.

²⁶ Див.: Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : Гнізда слів з вершинами-омографічними коренями.— К., 2002.— С. 11.

²⁷ Толстая С. М. Семантическая реконструкция и проблема синонимии в праславянской лексике // Славянское языкознание : XIII Междунар. съезд славистов. [Докл. рос. делегации].— М., 2003.— С. 550.

²⁸ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексичній українській мові.— К., 1992.— С. 13.

значення²⁹, такі гнізда можна назвати водночас діаглотичними, діахронічними та діатопічними, а також і діациклічними (тобто такими, що належать до різних культурно-історичних циклів).

Проте абстрагованість гнізд не стає на заваді їхній онтологічній реальності. Гніздова класифікація лексики, тобто її розподіл між гніздами та всередині них, спирається на реальні, а не умовно відібрані критерії, оскільки такі гнізда, як і будь-які інші генетичні структури, є природними мовними утвореннями. Конструювання мовознавцем їхніх моделей належить до тих різновидів лінгвістичної діяльності, наслідком яких не є створення штучних і суто умовних наукових побудов та об'єктів (водночас характеристика лінгвістичних об'єктів і побудов як штучних не обов'язково означає відсутність у них істотного змісту). З іншого боку, слід зважати й на те, що завдяки своєму вторинному характерові конструйоване гніздо може мати умовні риси, зокрема, внаслідок вибору фахівцем тих чи інших суттєвих для його дослідження аспектів, різної доступності та опрацьованості використовуваного ним фактичного матеріалу, більшої чи меншої доказовості його реконструкцій, нарешті, наукових уподобань, кваліфікації та компетенції самого дослідника.

Як гніздова класифікація словникового складу в цілому, так і встановлення меж та структури окремого гнізда дають можливість простежити й відтворити справжню картину смислової еволюції й функціонування конкретного кореня та слова як породжувальної одиниці. При цьому унікальність евристичних можливостей, що їх надає гніздовий підхід фахівцям із порівняльно-історичної лексикології, розкривається у протиставленні одиничності конститутивного для гнізда вихідного утворення, тобто кореневої морфеми, з одного боку, та повного і послідовного врахування і висвітлення лексичної, лексико-дериваційної та лексико-семантичної реалізації цієї морфеми за сукупністю релевантних параметрів — з другого. Конструюючи генетичне гніздо як єдинороздільну (тобто водночас цілісну й поділену на різні складники й аспекти) системну формацію, яка належить до тих чи інших мовних ідіомів — від наймасштабніших до ідіолектів і яка існує поза часовою плінністю та змінністю ареалів і сфер цих останніх, дослідник отримує можливість побачити роботу творчого механізму мови як суверенного партнера людини в процесах інтелектуального засвоєння дійсності.

Завдання встановлення складу і структури гнізда в компаративних студіях набуває особливого значення як таке, що підпорядковане загальнішій меті відтворення єдності та змінності гнізда в часі й просторі, у його різномовних і різнокультурних виявах, зокрема в ареальних зв'язках рефлексів та їхнього правмовного підґрунтя. Простежуючи життя давніх коренів у численних похідних, встановлюючи їхню первісну багатозначність, застосовуючи необхідні для цього дослідницькі процедури та прийоми, ми розкриваємо й ту первісно задану перспективу сприйняття й осягнення дійсності, яка знаходить свій вияв в аналізованих утвореннях. Відновлюючи єдність гнізда, фіксуючи або реконструюючи метаморфози первісної одиниці на наступних щаблях її розвитку, зокрема пов'язуючи генетично ізольовані утворення з їхнім твірним підґрунтям, ми бачимо, як відображається праформа у своїх континуантах, яким чином одиниця залишається історично тотожною своєму першообразові, що її визначає, і яка в свою чергу визначає свої подальші втілення. При цьому значення вихідних для гнізда реконструйованих одиниць постає вже не як дифузний інваріант, що покриває, як множина об'єднання значенневих рис, семантичні рефлекси відповідної пралексеми чи пракореня, а як лексико-семантична структура, співвід-

²⁹ *Белецкий А. А.* Лексикология и теория языкознания (ономастика).— К., 1972.— С. 31–32.

носна з аналогічними структурами в сучасних мовах, яка становить набір ієрархічно впорядкованих семем, поєднаних через властиву їм внутрішню форму відношеннями смислової мотивації.

Явищем, до певної міри співвідносним із семантичною еволюцією етимона в похідних одиницях, є розвиток і діахронічна чи синхронічна варіативність формальних дериваційних моделей у плані їх ономазіологічного використання, тобто еволюція (послідовна чи паралельна) словотвірної семантики цих моделей, що виявляється у вираженні однаковими дериватами різних значень. У процесі таких змін дериват, утворений за певною формальною схемою, може набути згодом нового похідного значення, у результаті чого ця словотвірна модель отримує ще одну, нову дериваційну функцію. При цьому такі тотожні у формально-дериваційному відношенні однокореневі значеннєві варіанти можуть належати різним ідіомам, у межах яких відповідні слова виступають як однозначні. Історико-етимологічне витлумачення подібних випадків передбачає можливість віднесення до праслов'янської мови не лише реконструйованої праформи, а й тих чи інших семантичних різновидів її континуантів. Пор., наприклад: укр. діал. *пекарка* «жінка-пекар», п. діал. *piekarka* «велика посудина для розведення тіста», ч. діал. *pekarka* «шампінйон»; укр. діал. *упека* «скеля», схв. *упека* «спека»; укр. *опіка* «турбота», болг. *опека* «цегла»; семантичну рефлексацию псл. **rekъnica* / **rečъnica* (укр. діал. *пекниця* «ковбаса», схв. *пєћниця* «хлібна, плавильна піч», кашуб. *p'ecnica* «повна, огрядна жінка», слн. *rečnica* «кахля»), псл. **kurivo* (укр. *курево* «дим», рос. діал. *курево* «заметіль; тютюн», слн. *kurivo* «паливо») та псл. **obparъ* (укр. *опар* «випари, легкий туман», рос. діал. *опар* «тісто для млинців», п. *opar* «опік», ч. *opar* «спека»).

Нарешті, слід підкреслити, що компаративно-типологічний та гніздовий способи вивчення праслов'янської лексики виявляють цілу низку точок дотику і плідної взаємодії. Зокрема, історико-етимологічне вивчення лексики у гніздовому контексті передбачає історико-типологічну характеристику висвітленого матеріалу³⁰. Ще істотнішою роль типологічного складника є тоді, коли об'єктом дослідження виступає не одне, а відразу кілька генетичних гнізд із семантично співвідносними коренями. Саме цій проблематиці було присвячено низку наших праць, здійснених на матеріалі гнізд, об'єднаних спільною семантикою високотемпературного процесу³¹. Евристичну цінність саме такої моделі гніздового підходу позитивно відзначив О. М. Трубачов у підсумковому виступі на XII Міжнародному з'їзді славистів у Кракові (1998 р.). Подібні ідеї знайшли свій вияв у вже згаданій праці С. М. Толстої «Семантична реконструкція та проблема синонімії в праслов'янській лексиці», виголошеній уже на наступному славистичному форумі (Любляна, 2003 р.).

У цих дослідженнях ми виходили з того, що більшу чи меншу спільність вихідного значення можна розглядати як семантичний інваріант групи гнізд, який водночас є одиницею семантичної системи (пра-)мови й реалізується в низці дискретних варіантів — лексичних морфемах і словах із цими морфемами в тому чи іншому морфонологічному, афіксальному та лексико-граматичному оформленні. Використовуючи широковживане нині термінологічне поняття, такий цілісний семантичний інваріант, актуалізований певною сукупністю лексичних засобів мови, можна розглядати як суто змістовий концепт відповідного

³⁰ Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні.— С. 34–35.

³¹ Черныш Т. А. Этимологические гнезда корней с исходным значением горения в славянских языках (*gōr- / žēr-, *žēg- / žīg-, *(pel-) / pōl-) : Канд. дис.— К., 1985.— 234 с.; Черныш Т. О. Компаративно-зіставне дослідження слов'янської лексики...— С. 168–179.

об'єкта чи явища дійсності. З цього погляду структура значеннево споріднених гнізд постає як результат варіювання вихідного семантичного інваріанта в процесі історико-дериваційної еволюції одиниць, які його реалізують. При компаративно-типологічному висвітленні цієї структури слід, таким чином, брати до уваги збіги й відмінності в мовній «біографії» семантичного етимона, маніфестованого групою коренів, даючи характеристику як його смислового й дериваційному потенціалові, так і реалізації цього потенціалу в утворенні рядів формальних і семантичних похідних, пов'язаних з окремими коренями. Якщо оцінювати з такого погляду групу гнізд із коренями псл. *kur- / *čur-, *smel- / *smōl-, *pek-, *vīr- / *vōr-, *kyp- / *kvar- / *kop-, *gōr- / *žēr-, *žēg- / *žīg-, *pel- / *pōl-, то гніздова підгрупа з коренями псл. *gōr- / *žēr-, *žēg- / *žīg- і *pel- / *pōl- з вихідним значенням горіння є власне синонімічною. Натомість етимони псл. *kur- / *čur-, *smel- / *smōl-, *pek-, *vīr- / *vōr-, *kyp- / *kvar- / *kop- є не тотожними, а близькими за значенням і, отже, не пов'язаними з певним спільним концептом, оскільки їх об'єднує не вихідне значення в цілому, а його провідний семантичний компонент — «високотемпературний вплив».

Залучення до розгляду не одного, а одразу кількох історико-етимологічних гнізд, споріднених щодо свого вихідного значення, зрештою, продиктоване міркуваннями, пов'язаними власне зі згаданим вище інтегральним баченням семантики гнізда. Тут, однак, пошуки єдинороздільної смислової цілісності набувають ще масштабнішого характеру, а спостереження й висновки, зроблені в комплексному компаративно-типологічному контексті, є ще ширшими й водночас конкретизованими і, відповідно, доказовими.

При цьому вивчення гнізд із близькими за значенням коренями ставить складніші завдання, ніж дослідження гнізд із синонімічними (семантично тотожними) етимонами, оскільки відмінність співвідношень між вихідними кореневими елементами позначається і на взаємозв'язках належних до різних гнізд вторинних утворень. Можна стверджувати, що такі гнізда утворюють структуру, яку можна окреслити як різновид польової.

Для гнізд із синонімічними етимонами характерними є ідентичне чи подібне функціонування коренів у ролі внутрішньої форми, а отже, паралелізм смислового розвитку і, як його наслідок, — явище, що ми його визначаємо як *еволюційну полісемію*, та синонімія різно- й одногніздових похідних. У результаті цього їх протиставлення може набувати характеру додаткової міждіюмної дистрибуції (тобто коли в якомусь ідіомі (провідним) засобом вираження певного значення є лише одна із семантично еквівалентних одиниць, а в іншому — інша), а відповідне місце в логіко-поняттєвій класифікації, проєктованій на конкретний мовний ідіом, виявляється в той чи інший спосіб заповненим. Альтернативою такому співвідношенню є спеціалізація і відтак диференціація спільного значення. Натомість взаємообмеження, взаємодоповнення і взаємоконкретизація між гніздами з близькими за значенням етимонами, не виключаючи відношень конкретної значенневої еквівалентності, реалізуються в межах ширших, абстрактніших семантичних та логіко-поняттєвих категорій, зокрема шляхом диференційованого вираження останніх. І хоча тут також наявна подібна синонімія, міжгніздовий еволюційний паралелізм у розвитку вторинних утворень яскраво виявляється у ширшій аналогії, а не в тотожності значень. Особливість такого міжгніздового паралелізму може полягати в тому, що поєднувані ним утворення належать і до різнокореневих, і до однокореневих гнізд, виступаючи як у генетично неспоріднених угрупованнях, так і в угрупованнях, співвідносних із коре-

невими варіантами-етимонами (мікро)гнізд у межах макрогніздових генетичних систем.

Говорячи про досліджувані нами гнізда термічної семантики, можна констатувати, що вони виявляють, з одного боку, певну подібність своєї семантичної структури, а з другого — значні і навіть істотні відмінності в цьому плані. Ці збіги й розбіжності детерміновані передусім характером відповідних етимонів та вихідних для гнізд лексичних одиниць на позначення високотемпературних процесів. У свою чергу, співвідношення між зазначеними утвореннями пов'язані як із діалектним членуванням праслов'янського мовного ареалу, так і з важливим і різноманітним значенням термічних процесів, амбівалентністю тієї цивілізаційної ролі, що її відігравали й далі відіграють вогонь і тепло та пов'язані з ними реалії. Проаналізовані гнізда відображають у своїй будові, у семантиці лексичних конститuentів це багатство різних, часом суперечливих змістів (іноді одночасно і позитивно, і негативно маркованих), співвідносних із відповідними культурними концептами.

Як уже зазначалося, фіксація спільних рис у структурі й розвитку семантично пов'язаних гнізд водночас диктує і необхідність виявлення їхньої характерологічної специфіки. Так, зокрема, серед досліджених нами генетичних угруповань слов'янської «термічної» лексики гніздо з коренем псл. **pek-* вирізняється тим, що ґрунтується на ідеї сухого жару, натомість гнізда з коренями псл. **vīr-* / **vōr-*, **kyp-* / **kvar-* / **kop-* у той чи інший спосіб первинно співвідносяться з рідиною.

Крім цього, індивідуальна специфіка проаналізованих гніздових утворень пов'язана з формальною гомогенністю або, навпаки, варіативністю генетично первісного компонента гнізда, що своєю чергою відображається в гомо- та гетерогенності самого гнізда, у відсутності чи наявності в його первинній зоні кількох гніздових угруповань, зосереджених навколо кореневих варіантів. Перший випадок представлений гніздом псл. **pek-(ti)*, яке відзначається моноцентричністю своєї формальної організації (псл. **pek-* є провідним етимоном, оскільки варіант псл. **pok-* дериваційно неактивний і представлений поодинокими утвореннями) і, відповідно, «щільністю» своєї семантичної структури, її майже суцільною орієнтованістю на специфічно людський світ, на середовище, творцем і центром якого є сама людина. Натомість до другого випадку належать макрогнізда псл. **vīr-* / **vōr-* та **kyp-* / **kvar-* / **kop-*, для яких характерною є поліцентричність і, крім того, «багатовекторність» смислової структури. Макрогніздо псл. **vīr-* / **vōr-* при своїй загальній спрямованості на позначення об'єктів та явищ, пов'язаних із рідиною, водночас виявляє співвіднесеність гнізд-складників псл. **vīr-* / **vōr-* з фізіогенним та антропогенним довкіллям; його лексико-дериваційне підґрунтя утворюють передусім дієслова (первинне статальне псл. **vērēti* і вторинний каузатив **variti*), а також кореневий субстантив псл. **virь*.

У макрогнізді псл. **kyp-* / **kvar-* / **kop-* ознаки, наявні в синкретичному образі кипіння, по-різному і, крім того, різною мірою відтворюють семантичні доміанти відповідних гнізд, даючи в результаті найбільшу серед усіх досліджених нами гнізд семантичну різnorodність твірних та похідних. Цьому відповідає і найскладніша за рівневою стратифікованістю поліцентрична гніздова структура, яка містить не лише гнізда, а й мікрогнізда. Вихідними твірними лексичними складниками цих належних до даного макрогнізда гніздових та мікрогніздових утворень є: 1) статальне дієслово псл. **kypēti*; 2) кореневий субстантив псл. **kvarь* (і вторинний вербатив **kvariti*); 3) субстантиви псл. **корь*, а) **корьь*, б) **kopрь*. Семантика горіння, вихідна для гнізда з коренем псл.

*kur- (*kurь / *čurь, *kuriti, *kurivo, *kurišče тощо), еволюціонує в ньому в бік значень жевріння та чадіння, диму й куряви, унаслідок чого це гніздо у плані семантичного ізоморфізму співвідноситься з тією частиною останнього макрогнізда, яку становить мікрогніздо з коренем *kop- (*kopьть, *kopьtiti).

Водночас гетерогенність гнізд може співіснувати з тіснішим синонімічним зближенням та семантичним паралелізмом утворень з альтернативними коренями (не кажучи вже про синонімію та значеннєву подібність однокореневих дериваційних різновидів).

Разом з тим, говорячи в цілому про близькозначні «термічні» (макро)гнізда й синонімічні гнізда з вихідною семантикою горіння, можна констатувати, що всі вони характеризуються, за термінологією С. М. Толстої, семантичною «зв'язністю». Крім того, спільним для них є загальний напрям смислової еволюції від природи до людини, від сфери матеріальних явищ до сфери, пов'язаної з внутрішнім світом людини та стосунками між людьми, від архаїчних і застарілих до новітніх уявлень. Однак загальну спрямованість, властиву зазначеним слов'янським гніздам упродовж усієї їхньої історії, супроводжують спорадичні явища протилежної орієнтації, такі як мотивація назв суто природних об'єктів за допомогою культурно маркованих найменувань тощо. Цікаво, що амбівалентність значення термічного процесу як такого, можливість для нього відігравати як деструктивну, так і конструктивну роль досить своєрідним чином і далеко не безпосередньо позначається на розподілі позитивної та негативної оцінної конотації між значеннями похідних, співвідносних з емоційно-етичною сферою. Попри певну відмінність у цьому плані між окремими гніздами, у цілому можна твердити, що у слів із коренями зі значенням культурно адаптованого термічного процесу ця конотація здебільшого негативна, на відміну від лексем із коренями з первісною семантикою горіння.

Структурно-семантичні відношення, які об'єднують гніздові конститuentи, можуть бути достатньо різними, підпадаючи під такі загальні типи, як відношення за подібністю, за суміжністю, відношення генералізації, конкретизації тощо. Водночас тут трапляються й випадки множинної екстралінгвістичної мотивації; крім того, серед тематично співвідносних лексем можна знайти приклади різної, прямої чи опосередкованої і навіть подвійної, співвіднесеності зі змістом твірної основи. До того ж, цілісну семантичну структуру гнізда можна оцінювати і за співвідношенням іррадіативного (філіаційного) та послідовного (конкатенативного) характеру розвитку формальних і суто семантичних похідних, а також за співвідношенням прозорості / непрозорості мотиваційного підґрунтя лексем-конститuentів гнізда.

Максимально послідовне дотримання засади системності у висвітленні значеннєво споріднених історико-етимологічних гнізд вимагає, крім їх суто генетичної та зіставно-типологічної характеристики, також і врахування їхнього внутрішньосистемного оточення, відношень синонімії (близькозначності), антонімії та паронімії тощо, які існують між цим оточенням і лексичними складниками гнізд. Показовими в цьому плані є випадки взаємопроникнення гнізд з омонімічними коренями (псл. *vьr- / *ver- / *vor- «гнути, вертїти, з'єднувати, всовувати»), *kap- (*kapati «капати»), *kop- (*kopiti «нагромаджувати»), *kopati «копати»), *kup- (*kupь / *kupa «купина, велика кількість»), *kyn- (< *kydnqti «кинути»), *krop- (*kropiti «кропити»), приклади суміщення та взаємодії матеріально подібних різно- й однокореневих, але різногніздових (у межах спільного макрогнізда) лексем. Нарешті, це випадки вторинного паронімічного внутрішньо- чи зовнішньогніздового переосмислення (таких як асоціація *печі* з

однокореневою печаллю чи пов'язання *пéкла з пекти* і *копiнь* «земля без снігу» з *копати*). Деякі випадки, пов'язані з конститuentами макрогнізд псл. **vř-* / **vř-* та **kur-* / **kvar-* / **kor-*, можливо, слід розглядати як непряме свідчення на користь гіпотези про те, що паронімічне пов'язання на праслов'янському рівні може бути відображенням генетичної спорідненості на глибших хронологічних зрізах (пор. у цьому зв'язку аргументи О. М. Трубачова щодо спорідненості псл. *topiti «нагрівати» з *topiti «заливати», висловлені в контексті міркувань про необхідність перегляду квазіомонімів³²).

Як уже зазначалося, гніздовому підходові до вивчення генетичних гнізд при-таманні і ретроспективний, і проспективний погляди на досліджуваний матеріал. Висвітлення гніздових угруповань з етимонами, належними до праслов'янського рівня, підпорядковане завданню реконструкції та аналізу лексичної (лексико-семантичної і лексико-дериваційної) системи праслов'янської мови як підгрунтя сучасних слов'янських мов. Зокрема, відповідно до цих завдань нами здійснено реконструкцію фрагмента праслов'янського словникового складу у вигляді самих пралексем та їхніх основ, а також тих стосунків формальної і смислової похідності, які існували між ними; усього було відновлено близько 500 праформ (включно з їхніми значеннями)³³.

Таким чином, дослідження багатокомпонентних угруповань генетично спорідненої лексики, якими є історико-етимологічні гнізда, видається актуальним і евристично плідним напрямом компаративних студій, зокрема у плані отримання результатів, пов'язаних із реконструкцією праслов'янського слова та його семантики. Максимальне охоплення однокорених слів у рамках гніздового підходу уможливило поглиблену об'єктивну оцінку діапазону самовідтворюваності кореневої морфемі індоєвропейської або праслов'янської генези в часі і просторі у формі її еволюційної полісемії. Семантична структура гнізда як результат смислової еволюції етимона в загальних рисах відтворює семантичну структуру цього етимона. Відтак про внутрішню форму можна говорити і щодо етимологічного гнізда в цілому. Все це висуває, як особливо значущу, проблему історико-типологічного вивчення семантично співвідносних різнокорених гніздових угруповань. Поєднання компаративного та типологічного методів надає результатам такого вивчення особливої ваги, оскільки відкриває можливості як для історико-типологічних узагальнень, так і для типологічної верифікації пропонуваного розв'язань.

T. O. CHERNYSH

TYOLOGICAL ASPECTS OF THE SEMANTIC RECONSTRUCTION OF COMMON SLAVIC WORD FAMILIES

The author considers the following trends to be the most important for present-day comparative studies of Slavic languages: focus on lexics and semantics, joint use of comparative and typological approaches, analysis in the framework of word families model. The realization of corresponding research programs results in the reconstruction of the Common Slavic lexico-semantic and word-formative system as well as the establishing of regular patterns of its evolution.

Key words: Slavic languages, reconstruction, lexics, semantics, etymon, word family, comparative linguistics, typology.

³² Трубачев О. Н. Этимологические исследования и лексическая семантика // Трубачев О. Н. Труды по этимологии: слово, история, культура.— Т. 1.— С. 87.

³³ Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні...; Черныш Т. А. Этимологические гнезда корней с исходным значением горения...